

„Minden ilyen eljárással gyengítjük a saját pozícióinkat a Berlin-kérdésben.” Első rész

Dalos György író és Jovánovics György képzőművész beszélget a DAAD Berlieni Művészprogramjáról [Berliner Künstlerprogramm des DAAD]¹, amelynek a nyolcvanas években mindketten ösztöndíjasai voltak.

„Azt szeretném megkérdezni, hogy a DAAD ösztöndíjait a nyugat-berlini ösztöndíjakkal szemben mennyire tekintik a berlini ösztöndíjaknak? És az ösztöndíjakkal szemben mennyire tekintik a nyugat-berlini ösztöndíjaknak?”

Lukács Nóra: *Azért találkoztunk, hogy munkásságuknak arról a periódusáról beszéljünk, amikor DAAD ösztöndíjjal Nyugat-Berlinben dolgoztak. Jovánovics György 1980-ban volt ösztöndíjas, de aztán még majdnem három évig Berlinben élt a családjával. Dalos György pedig 1984-ben utazott ki. Ezek szerint nem is találkoztak Nyugat-Berlinben?*

Dalos György: Nem, éppen ott nem.

Jovánovics György: Őszintén szólva én már 1977-ben megkaptam a meghívást, méghozzá úgy, hogy talán én vagyok az egyetlen, aki nem is pályázott a DAAD ösztöndíjra. Akkoriban nem értem rá, mert benne voltam abban az elmebeteg vállalkozásban, hogy ellenzéki művészként, B vagy C listára tett, nem kereső, tehát egzisztenciálisan gyakorlatilag megsemmisített emberként műtermet építsek annak a háznak

a padlásterén, ahol akkor laktunk a Fillér utcában. Ez magánkivitelezésben jött létre, barátok, avantgárd művészkollegák, Pauer Gyula, Hencze Tamás, Erdély Miklós segítségével, robotolva, fillérekből összetákolva. Közben megszületett a két gyerekem, és ez annyira lekötött, hogy egyáltalán nem gondoltam másra. A DAAD-ra sem, nekem akkor nem tűnt úgy, hogy erre szükségem lenne, sőt, talán azt se tudtam, hogy mi az.

Csakhogy egy nap felhívott vagy KONRÁD GYÖRGY, vagy HARASZTI MIKLÓS.² Közölték, hogy itt van DIETER HONISCH³ a telefonnál, és ő kérdezi tőlem, hogy akarnám-e a DAAD ösztöndíjat.⁴ Honisch abban az évben az ösztöndíjat odaítélő kuratóriumnak fontos szavú embere volt, tekintve, hogy azon kevesek közé tartozott, akik jártak „keleten”, így majdnem egyedüli nyugat-német művészettörténészként ismeri a szcénát Lengyelországban és Magyarországon. Másutt talán nem. Ő engem javasol, és ez át is menne.⁵ Két volt ösztöndíjas barátom, LAKNER LÁSZLÓ⁶ és Konrád Gyuri már aláírták az ajánlólevelet, és kvázi el van fogadva. A kérdés csak az, hogy én akarom-e. Már az elején jelezte Gyuri, hogy ez egy olyan ösztöndíj, amire lehet vinni a családot is.

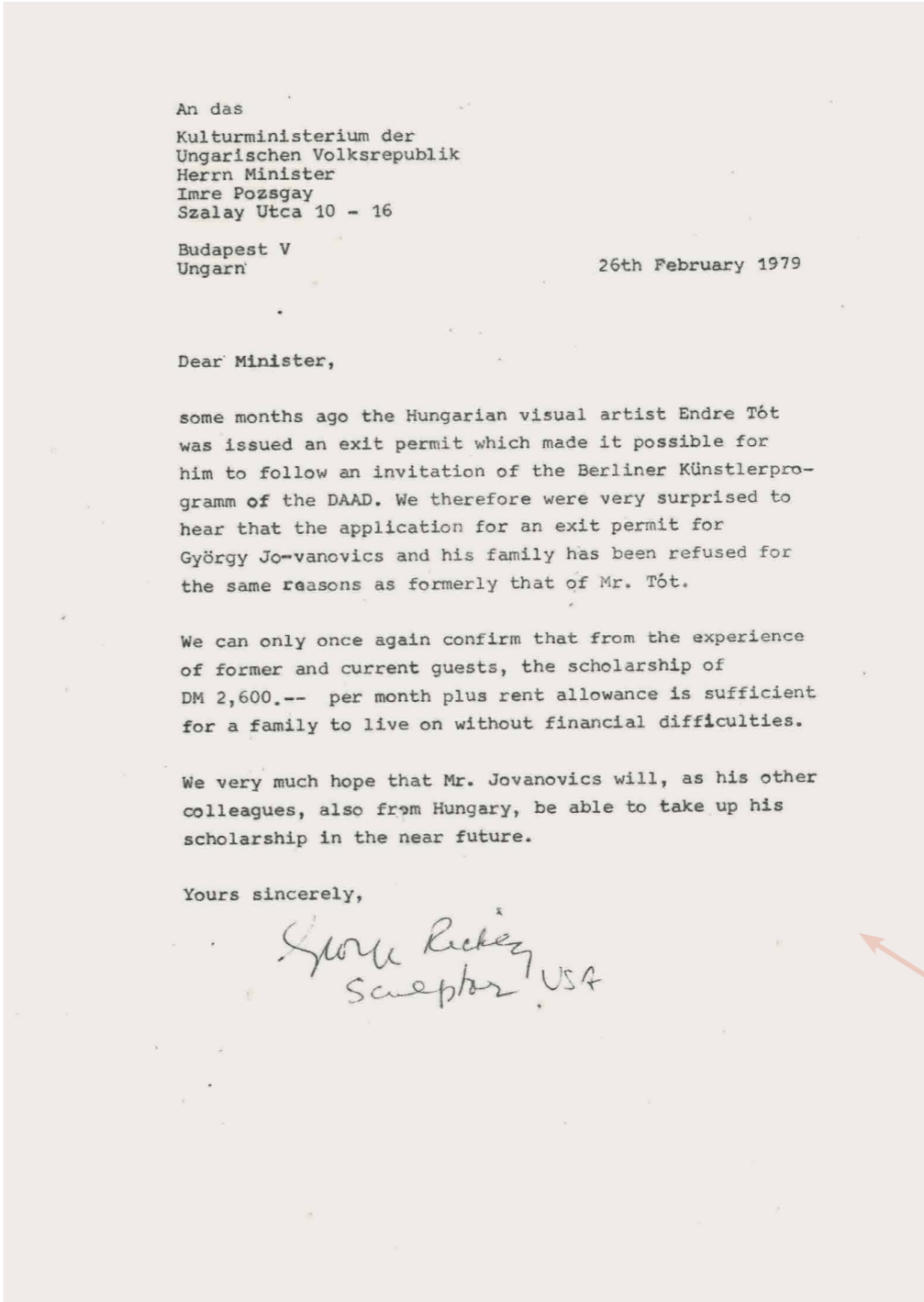
Furcsa ez azóta is, hiszen az ember mindig küzdött, vágyott a külföldi ösztöndíjakra, kereste az ajánlókat, de nekem pont akkor

^[1] KONRÁD GYÖRGY 1977-ben, HARASZTI MIKLÓS 1978-ban volt DAAD ösztöndíjas. Forrás: http://www.berliner-kuentlerprogramm.de/de/gaeste.php (Utolsó belépés a tanulmányban hivatkozott webhelyekre: 2020. augusztus 7.)

^[2] DIETER HONISCH (1932-2004) német művészettörténész. A stuttgarti Württembergischer Kunstvereinban 50 Jahre Bauhaus (50 év Bauhaus) címen többemagával 1968-ban megrendezi a második világháború utáni egyik első Bauhaus-kiállítást, amit nyolc további országban bemutattak. Ezután az esseni Folkwang Museum kurátora 1977-ig, majd a berlini Neue Nationalgalerie igazgatója 1997-ig. Dieter Honisch több magyar művésszel állt szakmai és baráti kapcsolatban.

^[3] Dieter Honisch magyar művészethez való viszonyáról ld. „Számomra mindig csak egy művészet létezett.” Dieter Honisch-sal beszélget Mélyi József. Balkon 2005/3., 4-13., ld. még http://www.balkon.hu/archiv/balkono5_03/oomelyi.html; https://issuu.com/elntree/docs/balkon_2013_05

^[4] Dieter Honisch először 1977-ben, majd 1984-ig minden évben tagja volt az ösztöndíjprogram zsűrijének, és mint a Neue Nationalgalerie igazgatója gyakran olyan művészek meghívására tett ajánlatot, akik aztán a múzeumban is kiállítottak. Ahogy az ösztöndíjasok berlini projektjeit, úgy ezeket a kiállításokat is anyagilag támogatta a Berlieni Művészprogram (továbbiakban rövidítve BKP DAAD). A zsűritagok listáját lsd. JOACHIM SARTORIUS, RENÉ BLOCK (szerk.): Balkon mit Fächern - 25 Jahre Berliner Künstlerprogramm des DAAD (kiáll.kat.), Akademie der Künste, Berlin, 1988

^[5] LAKNER LÁSZLÓ 1974-ben kapott DAAD ösztöndíjat és azóta Berlinben él. Az első magyar ösztöndíjas a képzőművészeti szekcióban BÁLINT ENDRE volt 1972-ben.


- az ő végtelen politikai szellemességével és taktikai ügyességével szervezett egy akciót. Úgy tudom, hogy vagy harminc világhírű művész, aki abban a néhány évben megfordult Berlinben, amíg én a kiutazási engedélyre vártam, aláírt egy levelet POZSGAY IMRÉNEK,⁷ amiben azt követelték, hogy Jovánovics György átvehesse a nyugat-berlini ösztöndíját. Miki azt találta ki, hogy ne közösen írjanak alá egyetlen tiltakozó nyilatkozatot, hanem mindenki külön. Így aztán nem egy szöveget kellett elolvasniuk több aláírással, hanem rögtön harmincat.⁸ Zseniális. Pozsgay kínjában állítólag mind a harmincat megválaszolta. Azt írta mindenkinek, hogy ő nagyon egyetért, az ilyen világhírű művésznek mennie kell - holott azt se tudta, hogy én ki vagyok -, de ez a döntés nem az ő hatásköre.⁹ Ezután kértem kihallgatást Pozsgaynál, hathatott Miki taktikája, mert fogadott

^[7] POZSGAY IMRE (1933-2016) politikus, egyetemi tanár, az MDP (1950-1956), az MSZMP (1956-1989), az MSZP (1989-1991) tagja, a Nemzeti Demokrata Szövetség alapító ügyvezetője (1991-1996), az MDF szakértője (1997-1998), a Nemzeti Konzultációs Testület tagja (2005), a 2010 utáni alkotmánymódosítások egyik előkészítője. Kormányzati pozícióba először 1975-ben került, amikor kulturális miniszterhelyettségé, majd 1976-ban kulturális miniszterré nevezték ki. 1980-ban hozzá kerültek az oktatásügyi feladatkörök is, a minisztérium pedig felvette a Művelődési Minisztérium nevet. Ekkor lett az MSZMP Központi Bizottsága tagja is, de 1982-re kiszorult a hatalomból. Grósz Károly miniszterelnöksége alatt 1988-ban államminiszter lesz.

^[8] Például: GEORGE RICEY egyesült államokbeli szobrász levele Pozsgay Imrének Jovánovics György ügyében, kelt. 1979. február 26-án. Forrás: BKP DAAD archívum.

^[9] A leveleket POZSGAY IMRE nevében DR. BOROS RÓBERT, a Kulturális Minisztérium nemzetközi kapcsolatok főosztályának vezetője válaszolta meg 1979. május 7-én. A minisztérium a külföldi művészeknek írt válaszlevegélben valójában keményebben és elutasítóbban fogalmazott a DAAD-val kapcsolatban, mint ahogy az Jovánovics Györgyhez eljutott: „Jovánovics György ugyanazokat a jogokat élvezi, mint bármely más magyar állampolgár, és a hatályos előírások szerint [...] utazhat külföldre [...], természetesen az NSZK-ba és Nyugat-Berlinbe is. MI azonban úgy ítéljük meg, hogy a Jovánovics úrnak nyújtott ösztöndíj feltételei, miszerint egy NSZK intézmény Nyugat-Berlinbe ajánl ösztöndíjat, nem felel meg a mi érdekeinknek. [...] ezért az ösztöndíjat nem tartjuk átvehetőnek. Ebben a konkrét esetben úgy gondoljuk, hogy az Ön beavatkozása olyan politikai célokat követ, amelyek nem szolgálják sem a népek közötti barátság, sem pedig a kulturális kapcsolatok fejlesztésének mindannyiunk által kívánatos ügyét.” (ford. LN) Érdekes azonban, hogy ugyanaz a levél a második oldalon, új lapon, új megszólítás után hangnemet vált, és a helyzet megoldásaként javasolja, hogy a DAAD helyett inkább egy berlini székhelyű szervezet hívja meg a művészt: „Tisztelt Uram! A Magyar Népköztársaság Kulturális Minisztériuma kész arra, hogy Jovánovics Györgynek a nyugat-berlini ösztöndíj átvételét engedélyezze, amennyiben az ösztöndíjat odaítélő intézmény Nyugat-Berlinben található és ott regisztrálva is van.” A minisztérium által felvetett nyugat-berlini intézményi meghívólevél Jovánovics akkora az Akadémie der Künste-n keresztül már rendelkezett, de ütlevelet azzal sem kapott. Idéztek forrása: BIERESH ROY indiai zeneszerző levelelre érkezett német nyelvű válaszlevél a Kulturális Minisztériumból, az Akadémie der Künste címére küldve. 1979. május 7. BKP DAAD archívum.



Felolvasás. 1979. szeptember 19., Akademie der Künste, Nyugat-Berlin
Dalos György – Haraszti Miklós – Hans-Henning Paetzke – Konrád György – Gerald Bisinger
© Fotó: Archiv Berliner Künstlerprogramm des DAAD



Helmut Schmidt, a Német Szociáldemokrata Párt (SPD) alelnöke Ferenczy Károly 1908-ban a gyermekeiről készített, *Kettős arckép (Béni és Noémi)* című olajfestményét szemléli a Magyar Nemzeti Galériában budapesti látogatása alkalmával. Budapest, 1983. október 4. © Fotó: Manek Attila | MTI Zrt. Fotóarchívum

is, holott nem ismertük egymást. Úgy intézte a találkozót, hogy kezdés előtt reggel nyolcra menjek a Szalay utcába, akkor csak ketten voltunk a Minisztériumban. De nekem sem tudott mást mondani, mint hogy ő nem belügyminiszter, és ez nem az ő döntése. Viszont valahogy mégiscsak megkaptam az útlevelet 1980-ra.

Miért engedtek ki három év után mégis? Ebben szerepet játszott egy történelmi esemény is. Ezt máshol még nem meséltem el, egy ideig a titoktartás kötött, aztán meg elfelejtettem, de most, hogy beszélünk róla, eszembe jut. 1979-ben HELMUT SCHMIDT német kancellár¹⁰ találkozott

KÁDÁR JÁNossal.¹¹ Schmidt Magyarországra jött, Kádárnak pedig fontos volt a tárgyalás, és alapvetően minden lazulás is. Ezt már csak Berlinben tudtam meg, MARIANNA FRISCHTÓL, Max Frisch akkorra elvált feleségétől, akit Konrád Györgyön keresztül ismertem meg, és aki a magyarok nagy barátja és segítője volt. Marianna Frisch benne volt abban a kulturális tanácsadó csoportban, akiket Helmut Schmidt főtanácsadói megkérdeztek a magyar ügyekről és arról, hogy kulturális témában pontosan mit kellene kérni Kádáréktól a tárgyalások során. Schmidt kiadhatta az ukázt, hogy az emberi jogok és a helsinki egyezmény harmadik kosarával¹² kapcsolatban kell eredményeket elérni, tekintettel arra, hogy egész Kelet-Európával kapcsolatban ismeretes volt a harmadik kosár-probléma: a szovjet hatalom nem enged, de a magyar fél is nehezen mozdul. Ennek fényében Helmut Schmidtnek feldiktálták, hogy van a DAAD, és van egy Jovánovics György nevű képzőművész, akit három éve nem engednek ki. Schmidt a tárgyalás végén ezt fel is hozta a Kádárnak, aki erre azt mondta, hogy jó, és leszólt a belügyminiszternek, hogy ezt a faszt ki kell engedni.¹³ Illusztrálandó az akkori világpolitikai helyzetet: ahhoz, hogy Magyarországról egy ösztöndíjra kiutazhassak, az kellett, hogy egy államfő a másik államfővel erről megegyezzen. Ez röhej. Egyszer csak megjött az útlevelem, de a családomé

- 11 Az 1979. szeptemberében lezajlott budapesti Kádár János – Helmut Schmidt találkozási napján Franz Joseph Strauß, Bajorország miniszterelnöke is részt vett ld. még a *Spiegel* tudósítását: JÜRGEN LEINEMANN: *Das ist abgebrannt wie ein Feuerwerk* [Ez elégett, mint egy tűzijáték], *Spiegel*, 1979. szeptember 10., ld <https://www.spiegel.de/spiegel/print/d-39909442.html>
- 12 A helsinki záróokmány az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet országai által 1975. augusztus 1-jén aláírt dokumentum, politikai kötelezettségvállalásokat tartalmazó egyezmény. A dokumentum három fő kérdéskörre, ún. kosárra, oszlik: 1) Az európai biztonsággal kapcsolatos kérdések. 2) Együttműködés a gazdaság, a tudomány, a technika és a környezetvédelem területén. 3) Együttműködés humanitárius és egyéb területeken (emberi jogok néven vált ismertté ez a kosár).
- 13 Ezt a jelenséget, vagyis Kádár és pártja a nyugati partnerek felé a kultúra és a tudomány területén tett alkalmi engedékenységet támasztja alá a Kulturális Kapcsolatok Intézetének 1976-os, a BM III/II-es kémelhárítással foglalkozó részlegének küldött éves jelentése, ami az ösztöndíjas csereprogramok kapcsán megjegyzi: „Operatív erőink útján keletkezett megegyező információk alapján az 1975/76. évi kulturális, műszaki-tudományos munkatervi tárgyalásokon – különösen a NATO országok – taktikai lépéseiket egyeztették, a részükre kedvező, egyoldalú előnyök elérése érdekében. A személyes és a tanulmányozandó témák kiválasztásánál monopól helyzetre törekedtek. Törekvéseiket megkönnyíti hivatalos szerveink alapján védekező szemlélete és gyakorlata szemben nyugati partnereinkkel, amelyek tevékenységére elsősorban offenzivitás jellemző. Kihasználják a helsinki Záróokmányból adódó ún. „harmadik kosaras lehetőségeket.” ÁBTL 3.1.5 O-18100/1 84.

nem, erre mondtam, hogy így nem utazom. Akkor már tudták, hogy abból balhé van, ha én balhézők, szóval nagy nehezen megjött a feleségem, majd egy harmadik körben a két gyerekem útlevele is.-

LN: *Korábban is kapott egy nyugat-német ösztöndíjat: 1971-ben a Folkwang Museumét Essenbe, Bak Imrével közösen, ahova szintén Dieter Honisch hívta meg.*

JGy: Az esseni ösztöndíj részletei hasonlóak. Időben Helmut Schmidt előtt járunk, Willy Brandt kancellársága idejében,¹⁴ de a séma ugyanaz, hasonló a politikai konstelláció: Magyarország a hetvenes évekre felvette az NSZK-val a diplomáciai kapcsolatot, ami elsősorban gazdasági és politikai célt szolgált, de hozadéka volt, hogy a kultúrával is kellett foglalkozni. Később talán annak is szerepe volt a „kelet” felbomlásában, hogy Magyarországon – az NDK kérése ellenére – mégsem tudták vagy nem akarták teljesen blokkolni az NSZK közeledését.¹⁵ Az európai hagyományokból adódóan egy ilyen diplomáciai viszonyba rutinból beletartozik a gazdaságilag teljesen feleslegesnek hitt kultúra is. Illik azt mondani, hogy Heinrich Böll jöjjön Magyarországra, és Déry Tibor, Illyés Gyula vagy Füst Milán menjen hozzájuk. A neves magyar írok mellett (a fentiek közül kettő Nobel-díjra is jelölve volt) a kultúrába beletartozik a képzőművészet is, ahol viszont senki nem volt neves. Külföldön a magyar képzőművészetéről csak egy halvány emlék élt, a három nagy konstruktivistáról: Kassák Lajosról, Moholy-Nagy Lászlóról és PÉRI LÁSZLÓRÓL. Közülük Péri¹⁶ konkrétan Berlinben lett világsztár a húszas években, az első nagy avantgárd kiállítás alkalmával, amin főleg oroszok szerepeltek. Itt csinálta meg azt az óriási, többtíz méteres betonreliefet a három híres Péri-motívummal,

- 14 WILLY BRANDT (1913-1992) szociáldemokrata politikus 1969-től 1974-ig a Német Szövetségi Köztársaság kancellárja, előtte 1957 és 1966 között Nyugat-Berlin főpolgármestere volt.
- 15 Vö.: MASÁT ADÁM: *Magyarország és a két német állam kapcsolatának alakulása 1949 és 1989 között.* in PRÖHLE GERGELY (szerk.): *Újrakezdekés krónikája.* Magyar-német diplomáciai kapcsolatok 1967-2001, Corvina, Budapest, 2001, 123-148.
- 16 PÉRI LÁSZLÓ (1899-1967) a húszas évek elejétől 1933-ig élt Berlinben. Konstruktivista korszaka, amely során többek között festett betonból készült plasztikáival és kompozícióival tűnt fel 1925-ig tartott, utána építészeti feladatokat vállalt, majd a figurális művészet felé fordult. A húszas évek első felében rendszeresen kiállított Berlinben Herwarth Walden *Der Sturm* galériájában – többször Moholy-Nagy Lászlóval közösen – és 1927-ig publikált a *Der Sturm* folyóiratban. Az 1923-as *Große Berliner Kunstausstellung* (Nagy berlini művészeti kiállítás) mutatta be a *Térkonstrukciók*-at, a három részes fali betonreliefet.

amivel később én is foglalkoztam.¹⁷ Tehát a kortárs magyar képzőművészetről a hetvenes évek elején, külföldön szinte semmit nem lehetett tudni, mindenesetre az intelligensebb németekben felmerült a kérdés, hogyha keletebbre megyünk, akkor milyen lehet a képzőművészet? Így találták meg WILLY BRANDT tanácsadói DIETER HONISCHT, aki egyrészt értett a konstruktivizmushoz és a Bauhaushoz is, ami kelet-európai vonatkozású témának is számított, másrészt büszke volt arra, hogy egy lengyel cigány család leszármazottja, hogy ő valójában egy keleti ember. Ez a *Neigung* [hajlam] mindig is megvolt benne a kelet iránt, holott igazi tüchtig, sörhasú, erős német ember volt. De nagy vonzalommal viseltetett az amerikai absztrakció, a ZERO csoport és alapvetően minden új művészeti irányzat iránt is.

Honisch felkérte a kormány, hogy utazzon Magyarországra, és mint ahogyan az ilyen diplomáciai ügyek kimenetele szokott lenni, keressen ki itt műveket arra, hogy cserekiállítás csináljanak: német alkotásokat hoznak, magyarokat visznek. Ez meg is történt: Magyarországon, a Szépművészeti Múzeumban tényleg a vezető német művészeket állítottak ki.¹⁸ Amikor azonban Dieter Honisch végigvitték a Múcsarnokon, hogy válogasson az éves kiállításon, onnan kijött, azt mondta, hogy „ez nagy gáz, ettől hányni tudok, nulla, ez semmi, ilyen nem vihetek Németországba kiállítani.” Ekkor történt az, ami az elmúlt időben több fórumon is elhangzott, hogy SINKOVITS PÉTER, aki a mi *Iparterv* kiállításunkat kitalálta, és aki aztán velem és másokkal együtt megszervezte, bevitte Dieter Honisch az addigra már a rendőrség által bezáratott kiállításra. A német látogató ott eltátotta a száját és közölte a megbízóival és a magyar minisztérium embereivel, persze úgy, hogy ne legyen sértő: ezt a kiállítást vinné Bonnba. Diplomáciailag azért elég kínos volt, hogy egyetlen mű sincs a Múcsarnokban, sőt, ez a teljes társaság Magyarországon kvázi tilos. A német diplomácia viszont Dieter Honisch mögé állt. És erre a magyar diplomácia nem azt mondta, hogy ez be van zárva, maguk meg le vannak szarva, hanem azt, hogy jó, mondjon kettőt, és minden következő évben még kettőt. Azok mehetnek. Az első Jovánovics György, BAK IMRE volt. Így kerülünk Essenbe, ahol Honisch akkor a Folkwang Museum kurátora volt.¹⁹ Egyébként már ott, Budapesten elhatározta, hogy egyszer az ott lévő *Ember* című szobromat szeretné megvenni egy német múzeumnak. Az ajánlattétel után húsz évvel később le is zajlott, amikor már jó barátok voltunk, és mindketten Berlinben éltünk. Jelezte, hogy kellene neki

- 17 Jovánovics Péri Lászlónak ajánlott sorozata a 11 darabból álló *Péri-bagatellek*, amiket a Kassák és Moholy-Nagy hommage-reliefekkel együtt 2002-ben a Neue Nationalgaleriában (már Dieter Honisch igazgatósága után) is kiállítottak. A magyar konstruktivista hagyomány Jovánovics által megidézett három jeles képviselője Berlinben élt a húszas években. V.ö.: Jovánovics György: *Diirambikus retrospektív. Öntárlatvezetés*, in: *Lettre*, 53. szám, 2004., ld. <http://www.c3.hu/scripta/lettre/lettre53/jovanovics.htm>
- 18 Feltehetőleg erre a kiállításra utal Jovánovics: *Tendenzen der Kunst in der Bundesrepublik Deutschland nach 1945 / Művészeti irányzatok az NSzK-ban 1945 után* (kiáll. kat.), Szépművészeti Múzeum 1977. november 19 – december 31, Essener Verlagsanstalt, Essen, 1977. A kiállítást rendezte: FELIX ZDENEK, az esseni Folkwang Museum kiállítási osztályának vezetője, a két nyelvű katalógust kiadta: Folkwang Museum, Essen.
- 19 DIETER HONISCH erre így emlékszik vissza: „1968-ban volt Bak Imre és Nádler István első közös kiállítása a stuttgarti Müller Galériában, a legújabb amerikai művészeti áramlatokat bemutató akkoriban egyik legfontosabb német galériában. Én ekkor látok először Bak és Nádler képeket. (...) Többre voltam kíváncsi mindkettőjüktől, ezért Budapestre utaztam. Láttam 1969-ben az első, megnyitása után nem sokkal bezáratott Iparterv-kiállítást. Ahol nem tetszett ugyan minden, néhány dolog azonban nagyon is, így például Jovánovics, akit már ott nagy művésznek láttam. Bak Imre, hiszen ma róla van szó, akkoriban nem a képen dolgozott, hanem a képek szegélyein.” DIETER HONISCH: Kétszer tizenöt. *Bak Imre kiállítása*, megnyitászöveg, Szent István Király Múzeum Csók István képtár, Szekesfehervár, *Balkon* 1999/9., 29-30., ld. <http://www.c3.hu/scripta/balkon/99/09/06honi.htm>., illetve: „Moholy-Nagyot fantasztikus gondolkodónak tartom, rajta keresztül kezdtem el foglalkozni a magyar művészettörténettel. A hatvanas évek végén Budapesten megismerkedtem Bortnyikkal, Kassákkal sajnos már nem. Périt és a többieket, akik nagyon nagy jelentőségűek, szintén megpróbáltam megfejteni a magam számára. A kortársakat csak mellesleg ismertem meg, az Iparterv-kiállításon. Hallottam, hogy néhány fiatal – akik valami mást akarnak, nem szocialista realizmust – független kiállítást rendez. Odautaztam Stuttgartból, de akkor már rövid nyitva tartás után be is zárták a tárlatot. A művészek ezután egy hátsó ajtón keresztül vittek be. A következő évben megint megrendezték az Ipartervet, más ösztöndíjakkal, azt is láttam, illetve jártam a műtermekben. Jovánovicot például így ismertem meg.” „Számomra mindig csak egy művészet létezett”, MÉLYI JÓZSEF: *i.m.* 2005/3., 5.



JOVÁNOVIC GYÖRGY
Ember, 1968, gipsz, vászon, selyem, 200 cm
© Magyar Nemzeti Galéria, Budapest
Balkon archivum.

az a szobor, megvenné a múzeum gyűjteményébe, és kérdezte, hogy hol van az most. Mondhattam volna, hogy a padláson rohad Magyarországon, csakhogy én azt válaszoltam, hogy ne haragudj Dieter, válassz inkább valami mást, valamit, amit itt csináltam a Bethanienben. Vannak dolgok – Szinyei *Majálisa* például – ami nem lehet Bécsben vagy Párizsban vagy Londonban, és ugyanígy nem adhatjuk ki a *Nemzeti dalt* először svédül. Ha nincs meg magyarul, akkor milyen ország vagyunk? Az *Ember* című szobor a mi sorsunk. Nem érdekes, hogy mennyi nyugatnémet márkát

kapnék, és a világ legszebb modern múzeumaiba kerülne,²⁰ Mies van der Rohe csodálatos utolsó épületébe. Így történt, hogy végül egy nagy reliefemet²¹ vette meg, ami a berlini műteremben készült. De nem az ősmű volt, amit Dieter szeretett volna, ami szerinte szinte forradalmi tett volt.²²

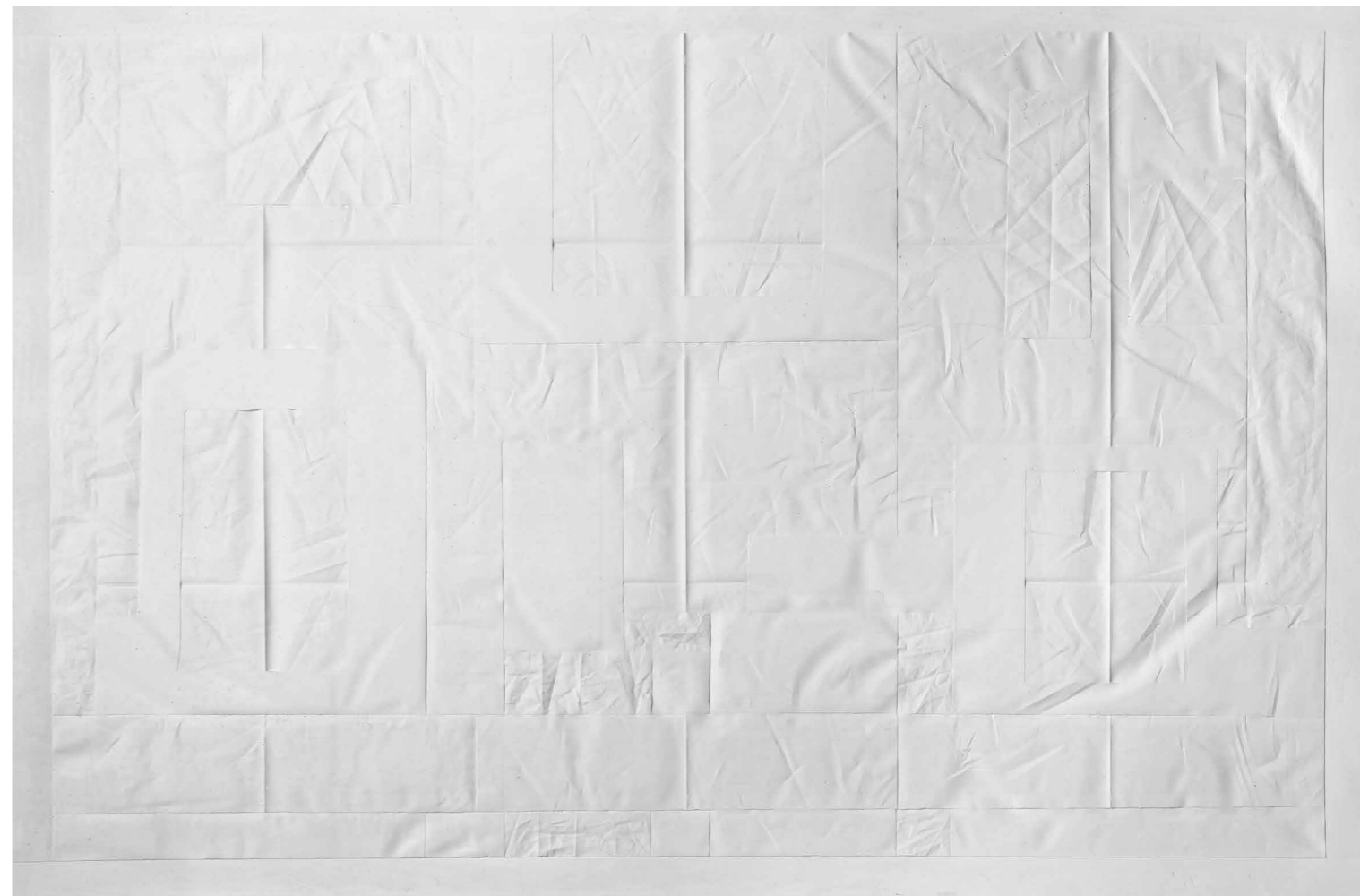
LN: Az Előttörténetekből idézek: „Így árulkodnak majd korunkról a jövőnek a dokumentumok. Mítoszainkból a XXI. század másodfokú egyenleteket olvas ki, a társadalomelemző tanulmányainkból babonás hiedelmeket. A monográfiákat elfelejtik, a használati utasításokat idézni fogják. (...) A tényleges kortudatot önkéntelenül kimondott, leírt szövegek hordozzák. (...) A nagy drámák mellékkörülményei izgatnak. Hamlet egyévi jövedelmét szeretném kiszámítani, kíváncsi vagyok Chopin lázgörbéjére, Patricia Hearst mosdai számlájára. A megrendelők hangulatához igazodó hangulatjelentésekre. A belső használatra szánt kiáltványokra. A korszak hétköznapjaira. A hétköznapok korszakára. Arra, ami velem/velünk történik. A balesetre.”²³

JGy: De jó, Gyuri, ezt még sosem olvastam tőled, zseniális, ahogy írod, hogy Hamlet jövedelme érdekel.

LN: És valóban, engem is ezek a konkrétumok, a részletkérdések és mellékkörülmények izgatnak a DAAD ösztöndíjjal kapcsolatban.

DGy: A két dolog – az irodalom és a képzőművészet – összefügg, a saját műfaján belül mind a szabadságot igényelte. Létezett akkoriban egy minimális értelmiségi konszenzus arról, hogy azt kell írni, amit akarunk, azt kell festeni, amit akarunk, a többi nem számít és erre volt közönség is. Például az egyik központ volt a boglári kápolna, ami az avantgárd művészetről szólt, de a közönsége politikailag ellenzéki körökből került ki. Én Jovánhoz a hetvenes évek elején Haraszti Mikin, Konrádon, BIKIN [HAJAS TIBOR] keresztül kötődtem.

20 JOVÁNOVIC GYÖRGY: *Ember*, 1968, gipsz, vászon, selyem, 200 cm. A mű 1982-ben bekerült a Magyar Nemzeti Galéria Jelenkori Gyűjteményébe.
21 JOVÁNOVIC GYÖRGY: *Relief, ohne Titel* [Relief, cím nélkül], 1980, gipsz, vászon, 127×194 cm, Nationalgalerie, Staatliche Museen zu Berlin.
22 ERIK DIETER HONISCH: „Jovánovics *Ember*-ét mindenképp meg akartam venni, de nála gránitba ütözköttem. Tettem neki egy ajánlatot, de azt mondta, hogy három műve, a *Fekvő*, az *Ember* és a *Gilles* nagy magyar gyűjteményekben kell, hogy maradjon. Ezt már akkor eldöntötte. Különben az *Ember* ma Berlinben lenne. Ezt a művet a háború utáni nagyon kevés kiemelkedő alkotás közé sorolom. Heroizmus, archaizmus teszi azzá. Ez a figura nem volt sem munkás, sem hivatalnok, sem kapitalista, sem más egyéb; Jovánovics egy valódi jelenséget alkotott ebben a csúcsművében.” MÉLYI JÓZSEF: i.m. 2005., 13.
23 DALOS GYÖRGY: *Előttörténetek*. Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1983, 5-6.



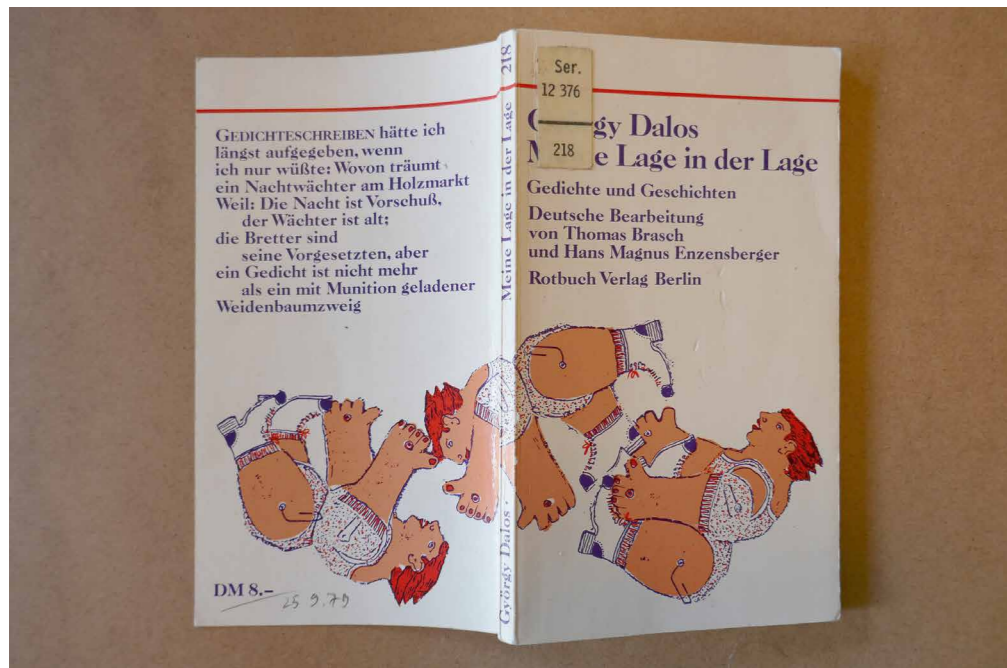
JOVÁNOVIC GYÖRGY
Relief, ohne Titel [Relief, cím nélkül], 1980, gipsz, vászon, 127×194 cm, Nationalgalerie, Staatliche Museen zu Berlin. © bpk | Nationalgalerie, SMB | Jörg P. Anders

Ez részben az a társaság volt, amely a balatonboglári kápolnatárlat miatt a belügyminisztérium abszolút megfigyelése alá került.²⁴ Gyakorlatilag ők akkor, 1971-72-ben a későbbi szovjet avantgárd szituációjában voltak. Ennek a dolognak az irodalmi vetülete a Haraszti-per volt, 1973-ban, a *Darabbér* című írása kapcsán.²⁵

JGy: Amiben ZSABÓ [HAJÓS GABRIELLA], a feleségem is vádlott volt, egy példányt nálunk találtak meg, a lakásunkon.

DGy: A betiltott írók esetében a BM abból indult ki, hogy amit nem adnak ki, az a szöveg tilos. Tehát kéziratokra vadásztak. Ennek a vadászatnak az első állomása a *Darabbér*-per volt. Haraszti letartóztatták, ő viszont megkockáztatta, hogy csak akkor válaszol a kérdésekre, ha előtte bebizonyítják, hogy a műve államellenes izgatás. Ezt nem lehetett bizonyítani. Ennek következtében előállt az a helyzet, hogy a bíróságon semmiféle vallomás nem volt Harasztitól, azon túl, hogy hol lakik és mikor született. A rendszer megpróbált a dolognak jogi formát adni. Tehát legyen védelem, legyen ügyvéd, legyenek tanúk és szakértők. Az íróktól, akiket beidéztek, nagyjából húsz jelent meg a bíróságon, Konrád György is köztük volt, és más művészek és barátok is. Azt kérdezték, hogy szokásos-e az, hogy egy író a kész kéziratát másoknak is megmutatja, mielőtt beadná a kiadónak.

24 VÖ.: KLANICZAY JÚLIA, SASVÁRI EDIT (szerk.): *Törvénytelen avantgárd. Galántai György balatonboglári műterme 1970-73*. Budapest: Artpool-Balassi, 2003
25 HARASZTI MIKLÓS: *Darabbér. Egy munkás a munkásállamban, szamizdat*, Budapest, 1973. Külföldi megjelenések (válogatás): *Stücklohn*, Rotbuch Verlag, Berlin, 1975; *Darabbér*. Magyar Füzetek Kiadása, Párizs, 1980. Első magyarországi megjelenés: *Darabbér*, Téka Könyvkiadó, Budapest, 1989. A naplószerű szöveg a szerző a kispesti Vörös Csillag Traktoryárban szerzett benyomásaira épül, ahol marósként dolgozott. Haraszti a mű írásakor elvetette a korra jellemző öncenzúrát, a szöveg szamizdatként terjedt, amiért letartóztatták. Az ezt követő per a demokratikus ellenzék egyik első szembeküldése a hatalommal.



© Fotó: Lukács Nóra

és a következő évben a Konrád-Szelényi kéziratot kobozták el.²⁶ Ott már nem az volt a cél, hogy pert csináljanak, hanem szovjet mintájú kezdeményezés volt: Szolzsenyicin kiutasítása után el akarták érni, hogy ezek ketten szintén menjenek a francba.

JGy: Csakhogy Konrád nem volt hajlandó.

DGy: Konrád meggondolta magát, és maradt, SZELÉNYI IVÁN és SZENTJÓBY TAMÁS viszont elhagyták az országot.²⁷ De több pert már nem mertek vállalni. Látták, hogy ez nem megy. Ráadásul 1975-ben közbejött a Helsinki-konferencia és a záróegyezmény harmadik kosara az emberi jogokról, amihez viszonyulniuk kellett. Én a magam részéről elhatároztam, hogy kijuttatom és kiadom a műveimet nyugaton, az NSZK-ban. Magam fordítgattam az írásaimat németre, HANS MAGNUS ENZENSBERGER javította, szerkesztette és több kitűnő német irodalmár barátom közreműködésével létrejött az írásaimból a *Meine Lage in der Lage*²⁸ [Helyzetem a helyzetben] című kötetet, amely 1979 végén jelent meg a Rotbuch Verlagnál Nyugat-Berlinben.

LN: *Hogyan kerültél kapcsolatba ezzel a külföldi kiadóval?*

DGy: Ez is a *Darabbér* hozadéka, hiszen 1975-ben az volt az első, a magyar ellenkultúrából érkező, illegálisan kijuttatott irodalmi mű, ami Magyarországon nem, de az NSZK-ban megjelenhetett. A Rotbuch, ez a viszonylag kicsi, baloldali kiadó adta ki és felkérte Heinrich Böllt, hogy írjon előszót hozzá, ami nagyon jót tett a könyv fogadtatásának. Meg is jelent utána összesen tizenegy nyelven. A Rotbuchhoz közel állt Hans Magnus Enzensberger és az által szerkesztett *Kursbuch* [Menetrend] folyóirat,²⁹ ami jelentős, a német kulturális életet nagyban befolyásoló lap volt. A névadás Enzensberger egy verse nyomán történt, ami valahogy úgy kezdődik, hogy

„ne olvass ódákat fiam, olvass menetrendet, az pontosabb.”³⁰ Én a Menetrendben 1971-ben egy-két szöveggel már megjelentem, úgyhogy a kapcsolat megvolt. Amikor összegyűlt annyi művem, amit többé-kevésbé vállalhattam, megkerestem őket, és kijuttattam az anyagot a Rotbuchhoz. A magyar kéziratot aztán amúgy elvesztettem, és csak pár évvel ezelőtt kaptam meg az ÁBTL-től [Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára], mert a BM valamikor lemásolta és pont így maradt meg egy példány.

Közben a DAAD elkezdett a művészeknek szóló nyugat-berlini ösztöndíjjal mozgolódní a kelet-európai művészek körében. Ez a doktrína, miszerint Nyugat-Berlin nem azonos Nyugat-Németországgal, és lehetőleg hivatalosan ne menjen oda senki, az én eszemben is felmerült. Arról, hogyan oldható meg mégis a kiutazás, a magamhoz hasonló ellenzéki figuráktól voltak információim, akik korábban már kaptak ösztöndíjat. Az írók közül először MÉSZÖLY MIKLÓS ment ki, nála még kikötötték, hogy rendszeresen át kell járnia az NDK-ba, mintha nem ott élne és csak véletlenül lenne Nyugat-Berlinben.³¹ Amikor ez a társaság, Haraszi Miklós és Konrád György ösztöndíjasok voltak, elkezdtek engem támogatni. 1978-ban meghívtak egy felolvasásra Nyugat-Berlinbe, de biztos voltam benne, hogy nem kapom meg az útlevelet. Mivel azonban tagja voltam az Írószövetségnek, bementem a Minisztériumban, ahol egy bizonyos Hivatal elvtárs intézte az ügyemet.

JGy: Hivatal Ervin, halhatatlan. Egy kafkai figura.³²

DGy Hivatal Ervin a külföldi osztály vezetője volt, a Kulturális vagy Művelődésügyi Minisztérium munkatársa. 1978 nyarán a következőt mondta nekem: „Ön meg fogja kapni ezt az útlevelet, mint magánszemély, mintha magáncéllal utazna oda, ugyanis az a helyzet, hogy Nyugat-Berlin nem része a Szövetségi Köztársaságnak, noha nekem ez már az agyamra megy.” Ez a meghívás annyit jelentett, hogy volt egy felolvasás az Akademie der Künsten, amit a DAAD szervezett. Esméletlen volt, hogy

26 KONRÁD GYÖRGY, SZELÉNYI IVÁN: *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*, 1973–74. Első magyar nyelvű megjelenés: Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem kiadása, Bern-Párizs, 1978; Szamizdat kiadás, Budapest, 1985; első külföldi megjelenés: György Konrád, Iván Szelényi: *Die Intelligenz auf dem Weg zur Klassenmacht*, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1978

27 A kézirat egy példányát SZENTJÓBY TAMÁSNAK adták azért, hogy mikrofilm-másolatot készítsen róla, majd külföldre juttassák. A rendőrség még a másolat elkészítése előtt lefoglalta Szentjóbynál a kéziratot és mindhármukat őrizetbe vették. Kivándorló útlevelet ajánlottak nekik, amivel nem volt lehetőségük visszatérni az országra.

28 DALOS GYÖRGY: *Meine Lage in der Lage*. Berlin: Rotbuch Verlag, 1979
29 <https://archiv.kursbuch.online/de/profiles/f6ee67d5697c-kursbuch/editions>

30 „lies keine oden, mein sohn, lies die fahrpläne: sie sind genauer.” HANS MAGNUS ENZENSBERGER: *ins lesebuch für die oberstufe*, in: Hans Magnus Enzensberger: *Verteidigung der Wölfe*, Suhrkamp, Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1957

31 MÉSZÖLY MIKLÓS 1974-ben volt DAAD ösztöndíjas.

32 Hivatal Ernőről ld. még TÓT ENDRE visszaemlékezését: *Őrülök, ha egyik mondatot a másik után írhatom*, Noran, Budapest, 2009, 152–155. Tót Endre 1978-ban volt DAAD ösztöndíjas.

Magyarországon akkor még be voltam tiltva, de sétálok Berlinben a Kurfürstendammon, és ott pedig egy plakáton ki van írva, hogy Konrád-Haraszti-Dalos. Teljesen le voltam döbbenve, akkor még saját kötetem sem volt, alig jelent meg szövegem. Amúgy erről a felolvasásról is találtam anyagot a Staasi archívumban, publikáltam is a jelentést.³³ A magyar titkosszolgálat értesítette a kelet-német kollegákat a rendezvényről, akik elküldtek a felolvasásra két darab ügynököt is, de ketten együtt se tudták megállapítani, hogy hányan voltak a felolvasáson – szerintük kevesen.³⁴ Összejött Kelet-Berlinben egy magas rangú német-magyar titkosszolgálati küldöttség, a magyarok részéről egy Jávör nevű ezredes vezetésével.

Van különben egy érdekes dolog, aminek azóta se bukkanok a nyomára: kötöttek egy egyezményt, miszerint létrehoznak egy közös dossziét a magyar-NDK ügyekről, Pelikán kódnéven. A Pelikán név a *Tanú* című filmből van, számomra egyértelmű, hogy ezt a magyarok javasolták. Viszont ez a dosszié nincs sehhol, pedig ennek leginkább mindkét helyen meg kellene lenni a levéltárban. Ez nem csak a két ellenzéki-

33 DALOS GYÖRGY: *Irodalmi est Berlinben*. In DÓZSAI MÓNKA, GÖNCZY GABRIELLA, NINA HARTL (szerk.): *Berlin, drágám. Csukja be, kérem, a szemét.* – Magyar írók Berlinről. Budapest: Magvető 2007, 39–50.

A Dalos György által publikált és kommentált titkosszolgálati jelentés szerzője felolvasóest kapcsán kitér Konrád György és Szelényi Iván korábban említett közös szövegére is, miszerint: „Az imperialista propagandaapparátus szemmel láthatóan különösen alkalmasnak találta Konrád és Szelényi könyvét arra, hogy saját táborán belül a haladó erőket dezorientálva, a szocialista államokon belül ideológiailag bomlasztva, nagyszabású csínyet hajtson végre: a könyvet egyidejűleg dobták piacra az USA-ban, Franciaországban és an NSZK-ban. A szintén 1978-ban megjelent bécsi magyar kiadás címe: *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz.*”

34 A felolvasást így összegzi az ügynök: „Maga a felolvasóest – a közönség zömének véleménye szerint is – érdektelenül zajlott. Az előadott szövegek oly mértékben használtak az allegóriákban és metaforákban való megszólalás irodalmi technikáját, hogy az érthetőségük rovására ment.” (...)

„Dalos talált a legkedvezőbb fogadtatásra a közönség soraiban, aki ráadásul hármójuk közül a legjobban tudott németül. *Bécs, 1964. szeptember* című írásában ironikusan ecsetelte személyes tapasztalatát, hogyan puhult fel marxista-leninista meggyőződése (vagyis amit annak tartott), amikor bécsi látogatása alkalmával szembe került a nyugati életformával. Ezzel azt próbálta megmutatni, hogy ez a felpuhulás szükségszerű volt, mivel a nyugati viszonyokról közvetített kép hibás előfeltételezéseken nyugodott. *Koravasz* című verse mellett két Áldokumentumot olvasott föl. Az egyikben 33 év elteltével fiktív számadást készít egy közelebből meg nem nevezett cégnek (valószínűleg az államra vagy a pártra célozott.) A másik „dokumentum” egy fiktív „bücsülevél”, amelyben előadja annak okait, hogy miért marad az élők sorában. Az írónia – pontosabban szóva a perfidia – abban áll, hogy az élők voltaképpen holtak vagy meggyilkoltak tekintendők. Tehát ugyan arról a képről van szó, mint amit Konrád próbált megidézni, amikor a szocialista társadalom tagjait „maszkokként” vagy „maszkot viselőkként”, azaz elszemélytelenített lényekként jellemzi.” U.o.

vagy irodalmárcör ügyeit tartalmazza, hanem a teljes spektrumot lefedi, az egyházaktól a turizmusig. Kell lennie valahol egy komoly dossziének, mert folyamatosan utalnak rá. Ez azért is érdekes, mert az NDK-sok nagyon lebecsülték a magyar BM-et, úgy hívták őket, hogy kávéházi csekisták. Nem vették komolyan a magyarokat, és szerintem mindig volt köztük rivalizálás is. Valóban egészen más volt a két rendszer, a magyar BM-esek meg voltak fertőzve a kádárizmustól, míg a Staasi és a KGB teljesen más szinten tevékenykedett.

LN: *Tehát a DAAD ösztöndíj előtt is aktív kapcsolatod volt Németországgal.*

DGy: Igen. Egy évvel a felolvasás után aztán megjelent a *Meine Lage in der Lage*. A kiadó postán elküldte nekem a könyvet, de megrongált állapotban érkezett Budapestre. Ezután, amilyen hiú állat vagyok, megnéztem a Gorkij Idegennyelvű Könyvtárban, hogy megjött-e oda is. Hát megjött, de rá volt pecsételve, hogy zárt anyag. Tehát sikerült egy olyan könyvet kiadnom, amit még én sem olvashattam volna, hiszen a zárt anyag azt jelentette, hogy külön engedély kell ahhoz, hogy elolvashassa valaki.³⁵ Ilyen előzmények után elkezdtem pályázni az ösztöndíjra, minden évben kértem Berlinből a DAAD jelentkezési kérdőíveket.³⁶ Végül 1983-ban kaptam meg a meghívót a következő évre. Elég sokáig tartott, de végül bejött. Közben viszont az történt, hogy engem kitiltottak az NDK-ból, pusztán az ellenzékkal való barátkozásom miatt. Németből is fordítottam, előtte rendszeresen jártam az NDK-ba, és teljesen egyértelmű volt, hogyha ott vagyok, akkor találkozom HEINER MÜLLERREL, THOMAS BRASCH-SAL és Hans Magnus Enzensbergerrel is, aki akkor Berlinben lakott. Hasonló szellemi körrel tartottam Kelet-Berlinben a kapcsolatot, mint itthon. Egy idő múlva, éppen, amikor karácsonyozni mentünk akkor hatéves kislánnyal, és leszálltunk Schönefelden, rögtön átültettek minket ugyan arra a visszafelé menő Malév gépre azzal, hogy ön itt nem kívánatos személy. Egy idő után aztán Konrádot sem engedték be többé, őt is kitiltották. Ennek értelmében, amikor megkaptam az ösztöndíjat, nem utazhattam be Nyugat-Berlinbe az NDK-n keresztül, elvileg a korridoron keresztül sem, a zónaközi vasutakkal sem, csak légi úton. Ezért amikor Frankfurtba vagy Münchenbe volt meghívásom, akkor valóban repülővel közlekedtem Nyugat-Berlinből.

A nyugat-berlini tartózkodás számomra óriási jelentőségű év volt: életemben először nem szovjet propagandát kellett fordítanom, és nem NDK-ás hülyeségeket, hanem írhattam, amit akartam. Nem is kérdeztek, hogy mit írok, hanem egy évig kapom a pénzt és a háromszobás lakást. Előtte saját szobám sem volt. Tehát olyan kivételes helyzetem volt, amit addig soha életemben nem tapasztaltam meg. Mindezt kozmopolita környezetben, tényleg úgy éreztem magam, mintha a nagyvilágban lennék. Utánanéztam, hogy tulajdonképpen az egész Berliner Künstlerprogramot 1961 után kezdték létrehozni azért, hogy a fallal elkerített városba továbbra is vonzzák a művészeket. Azért, hogy Nyugat-Berlin kulturálisan ne legyen elszigetelve, hogy ne váljon provinciává. LIGETI GYURI, aki szintén DAAD-ösztöndíjas volt, még nagyon az elején azt mondta, hogy olyan Nyugat-Berlin, mint egy szürrealista ketrec: azok a szabadok, akik belül vannak.³⁷ Más szocialista országokból csak lengyeleket láttam ott, a csehek elvileg nem adtak erre az ösztöndíjra útlevelet, cseh íróval nem találkoztam Nyugat-Berlinben.

JGy: Képzőművészből volt néhány: RUDOLF VALENTA például vagy JAN KOTÍK és MILAN KNÍŽÁK.

35 Ld még. Napi jelentés. 1979. október 16. ÁBTL – 2.7.1. NOJ III/III. 222/3. Forrás: Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Facebook poszt, 2019. október 16.

36 Ellentétben a képzőművészekkel, amely szekcióban 1974-től évente változó szakmai zsűri jelölte ösztöndíjra a művészeket, az írók, a zenészek és a filmesek maguk jelentkeztek és terjeszthették a zsűri elé műveiket.

37 LIGETI GYÖRGY zeneszerző 1969-ben mint osztrák állampolgár kapta meg az ösztöndíjat.

BELÜGYMINISZTERIUM SZIGORUAN TITKOS!
III/III-B.Ünálló Alosztály KÜLÖNÖSEN FONTOS!

11-20/222/1979.

BELSO ELLENIRGÉS, EZEVEKI ELEMEK
TEVEKONYALE

222.sz. N A P I J E L E N T É S
Budapest, 1979. október 16.

- 2 -

3./ TE - 12 - 13

D.György író /b.ny. alatt áll/ NSZK-ban megjelent könyvének két példányát a kiadó megküldte felesége munkahelyére, a Kossuth KKV-hoz. Feleségével együtt a két példány eltulajdonítását tervezi, amelyeket a tiszteletpéldányokkal együtt terjeszteni kíván az ismerősei között.

Intézkedés: - tájékoztató jelentés készítése
- a bizalmas nyomozás folytatása.

Mészáros Béláné r.alezredes
alosztályvezető

Készült: 5 pld/ 2 lev.
Kapják : Alosztó szerint!

ÁBTL*2.7.1.*NOIJ*III/III*--222/3*1979.10.16.

LN: És Jiří KOLÁŘ. De több nem, összesen ez a négy cseh képzőművész volt ösztöndíjas, cseh író pedig a rendszerváltásig egy sem. BARBARA RICHTER, aki sok éven keresztül a DAAD berlini irodájának a munkatársa volt, azt mondta nekem,³⁸ hogy Csehszlovákia a prágai tavasz után semmilyen körülmények között nem engedélyezte az íróknak a DAAD ösztöndíj átvételét.

DGy: Szovjet íróval csak eggyel találkoztam, bolgár, román kollegára nem emlékszem.

LN: Romániából érkező művészek voltak: STEFAN BĂNULESCU (1983), HAUSER ARNOLD (1976), PETRE STOICA (1976), MARIN SORESCU (1973), ANATOL BACONSKY (1972), DÉNES IVÁN (1971), GERHARDT CSEJKA (1986), NORMAN

³⁸ BARBARA RICHTER 1969 és 2002 között volt a Berlini művészprogram munkatársa. Kezdetben ő koordinálta a meghívások lebonyolítását és hozzá fordulhattak a Nyugat-Berlinbe érkező művészek hétköznapi és művészeti problémáikkal – így elsőként értesült a készülő műalkotásokról. Az 1980-as évektől főként az irodalmi és a filmes szekció ügyei tartoztak hozzá, felolvasásokat és vetítéseket szervezett, irodalmi sorozatokat, antológiákat szerkesztett a Berlinben született szövegekből és – mivel a magyar ösztöndíjasokat kifejezetten kedvelte – sokat tett a magyar írók németországi megismertetéséért. Nyugdíjazása után 2004-ben interjú jelent meg vele az Élet és Irodalomban: SCHAUSCHITZ ATTILA: „Rendkívüli irodalomról van szó”. Élet és Irodalom, 2004. április 9., ld. <https://www.es.hu/cikk/2004-04-12/schauschitz-attila/rendkivuli-irodalomrol-van-szo.html>. 2009-ben, nem sokkal a halála előtt, volt alkalom vele beszélgetni a DAAD művészprogram működéséről a rendszerváltás előtti időszakban.

MANEA (1987) írók és sok zeneszerző. Emlékeznék esetleg valamelyikükre?

DGy: Dénes Iván, igen, őt ismertem. Marin Sorescu, még Ceaușescu korai liberális időszakának lehetett a terméke, nagyon jó és híres író volt. Őt még a rotterdami költőfesztiválra is kiengedték, ez volt a Poetry International. Stefan Banulescu egy idős költő volt akkoriban, de én nem találkoztam vele Berlinben. Viszont abban az évben, amikor kint voltam, utazhatott Herta Müller először Németországba. Nem DAAD ösztöndíjas volt, hanem a frankfurti vásárra jött. Akkor jelent meg az első könyve a Rotbuch kiadónál.³⁹

Az a gyanúm, hogy a románok is udvaroltak a nyugat-németeknek, mert korán megcsinálták, amit a magyarok akkor még nem mertek, mégpedig, hogy 1983-ban Goethe Intézetet nyitottak Bukarestben.⁴⁰ Magyarországon először Német Kultúra Intézete néven alapítottak Goethe Intézetet 1988-ban, mert Goethe – ha úgy vesszük – NDK állampolgár volt.

Volt egy másik örület, ami 1978-ban történt, amikor a mi berlini felolvasásunk volt: Haraszi Miklós, talán pont, amikor ösztöndíjas volt, átment Kelet-Berlinbe Szentjóby Tamással együtt, méghozzá úgy, hogy valamelyiküknek volt egy Trabantja, azt aranyszínűre festették és azzal közlekedtek Kelet-Németországban. Legendás történet volt. **JGY:** Haraszi kocsija volt és Szentjóby festette be. Örült feltűnést kelthetett, amikor behajtottak azzal az arany Trabanttal az NDK-ba. Hihetetlen jelentősége volt.

DGy: Minden esetre magyar oldalról az én berlini létem soha nem volt elismerve, pedig addigra, 1983-ban már megjelent a Magvetőnél az *Előtörténetek*. Volt olyan is, hogy valamilyen naivabb német intézmény egy nyilvános beszélgetést vagy estet akart tartani Magyarországról, és a bonni magyar nagykövetség megígérte, hogy eljön valaki, de amikor megtudták, hogy én is ott leszek, akkor náthás lett a diplomata. Arra azért vigyáztak Kádárék, hogy ne lehessen összekötni ezt az értelmiségi, író, művész réteget a hivatalosokkal. Furcsa helyzet volt, mert Németországban el voltunk ismerve, mint magyar művészek, de a magyar kultúra szemében egyszerűen nem léteztünk. Tényleg úgy tettek, mintha a nagynénémet

³⁹ HERTA MÜLLER: *Niederungen*. Berlin: Rotbuch Verlag, 1984

⁴⁰ A bukaresti Goethe Intézetet valójában még korábban, már 1979-ben megalapították.

látogattam volna meg Berlinben, két évre. Persze ebben benne volt az is, hogy akkoriban a magyarok nem engedhettek meg maguknak ennél többet a szovjethatalommal szemben.

LN: Problémája lehetett a magyar hatóságoknak az ösztöndíj a nyugat-berlini helyszíne mellett az is, hogy konkrétan a DAAD-ra úgy tekintettek, mint a „kapitalista országok fellazító tevékenységének” gyakorlati megvalósítására hivatott egyik szervre. Sőt, az ÁBTL-ben található egy Állambiztonsági értelmező kéziszótár 1980-ból, amely a DAAD-t a német hírszerzéssel is összefüggésbe hozza.⁴¹ Az ÁBTL-ben fennmaradt iratokból kiolvasható, hogy a Kulturális Kapcsolatok Intézete, aminek a hatáskörébe a külföldi, így a DAAD ösztöndíjak is tartoztak, folyamatosan nehezményezte, hogy az ösztöndíjakal kapcsolatban kizárólag a „tőkés országok” kezdeményezései érvényesülnek. Tény, hogy a KKI-t a DAAD berlini irodája elvből megkerülte és minden esetben közvetlenül a művésznek küldtek meghívót az ösztöndíjra. Feltehetőleg azért, mert korábbi tapasztalatok alapján egyértelmű volt, hogy rajtuk keresztül nem fognak tudni kiutazni a meghívottak.⁴² Most, hogy a DAAD berlini archívumában kutatok, egyre több dokumentum kerül elő, ami tényszerűen alátámasztja, hogy a berlini művészprogram egyik célja akkoriban bevalottan az volt, hogy elérje, minél több művész kapjon útlevelet Nyugat-Berlinbe – a szovjet és a kelet-német érdekek ellen. Egy trükk, amivel a szovjet érdekeltségű országok érvelését semlegesíteni próbálták, az volt, hogy papíron nem

⁴¹ „DAAD – Deutscher Akademischer Austauschdienst (ném.): Német Akadémia Csereszolgálat. Külföldi – így magyar – egyetemisták vendéglátását, cseréjét látja el. Lehetőségeit felhasználja az ellenséges hírszerzés.”

in: Állambiztonsági értelmező kéziszótár, BM Könyvkiadó, Budapest, 1980. ÁBTL 4.1. A-3036, 37. Köszönet ezúton SZŐNYEI TAMÁSNAK, hogy felhívta a figyelmemet a kiadványra.

⁴² A KKI álláspontját a DAAD művészeti ösztöndíjakról jól illusztrálja egy – a KKI ellenséges hírszerzési tevékenységre vonatkozó aktuális ismereteiről tett – jelentése a BM-nek: „A PROFIL c. magyar nyelvű NSZK folyóirat 1980/2. száma Magyar Vendégek c. cikkében beszámol Lakner László magyar festőművész műnsteri Tartományi Múzeumban rendezett kiállításáról, hozzátéve, hogy nevezett 1974 óta a Német Akadémiai Csereszolgálat /DAAD/ ösztöndíjjával Nyugat-Berlinben él. A cikk több valótlanságot tartalmaz politikai célzattal. Lakner László ugyanis nem a KKI-DAAD közötti csereegyezmény alapján, hanem jogellenesen tartózkodik 1975 óta Nyugat-Berlinben. A Deutscher Akademischer Austauschdienst mint NSZK ösztöndíjszervezet az egyezmény keretében nem fogadhat magyar állampolgárt Nyugat-Berlinben. Ennek ellenére korábban is volt példa arra, hogy disszidens magyaroknak, vagy turistá útlevelel kiutazóknak /pl. Haraszi/ adott oda ösztöndíjat. Ezzel mintegy demonstrálva, hogy Nyugat-Berlin az NSZK része, illetve mennyire támogatják az emberek szabad áramlását». ÁBTL 3.15 O-18100/1 344.

a bonni DAAD, hanem a nyugat-berlini illetőségű Akademie der Künste hívta meg a művészeket.

JGy: Igen, az én meghívólevelemet is WERNER DÜTTMANN írta alá, ő volt akkor az Akademie der Künste elnöke.

LN: Talán pont Jován meghívólevele kapcsán találtam egy belső levelezést, amiben WIELAND SCHMIED, a DAAD berlini művészprogram akkori igazgatója elküldi a Werner Düttmann által aláírt meghívóleveleket a bonni DAAD-központba HUBERTUS SCHEIBE főtitkárnak azzal a kéréssel, hogy – a megbeszéltek szerint – ne küldjenek Bonnból hivatalos meghívólevelet az aktuális évi „keleti blokkból” érkező művészeknek, mert abból probléma lesz. Ők ezt az Akademie-félét már postázták, az eredetét majd csak Berlinben kapja meg az illető. Bonn kissé kioktató válasza erre az, hogy nem látnak problémát abban, ha a művész két szervezettől párhuzamosan kap meghívólevelet, és hozzáteszi, hogy „Mit jeder Handhabung schwächen wir unsere eigene Haltung in Sachen Berlin” [Minden ilyen eljárással gyengítjük a saját pozícióinkat a Berlin kérdésben].

DGy: Én úgy tudom, hogy nyomás nehezedett a berlini művészprogramra, hogy hívjanak meg hivatalos írókat is, de ez ott egyáltalán nem ment át. Viszont volt egy másik ösztöndíj, a Wissenschaftskolleg,⁴³ ahova Konrád Györgyöt és SÁGVÁRI ÁGNEST is meghívták. Ságvári a Párttörténeti Intézetben dolgozott. Történész volt, kétségtelen, de milyen beállítottságú? Ott megpróbálták ezt az egyensúlyt létrehozni.

JGy: Van erről egy történetem. Egyszer jön hozzám BARBARA [RICHTER], hogy Wieland Schmied örjög, mert kapott egy levelet a magyar kulturális minisztertől, aki akkor már lehet, hogy nem Pozsgay Imre volt, ezt nem tudom. A miniszter abban a levélben panaszkodik, hogy állandó balhé van az ösztöndíjak körül, és a magyarországi kulturális szerveknek feltűnt, hogy a meghívottak mind egy szűk kulturális csoport tagjai. Nem minősített, nem mondta, hogy milyen csoport, hogy ellenségek, liberálisok, csak azt, hogy egy szűk kör, és nem reprezentatívak a magyar kultúra egészét tekintve. Ízlésterror, ilyesmi szóba se került, de ők ezt nem tartják reprezentatívnak. Ezt annak tudják be, hogy a külföldi partner valószínűleg nem ismeri annyira a magyar szcénát, mint ahogy Magyarország maga ismeri, ezért tennének néhány javaslatot. MAJOR TAMÁST, illetve még egy rendező-színészt javasolták a Nemzeti Színházból.

DGy: SZABÓ ISTVÁN viszont volt ösztöndíjas, talán akkoriban, amikor én.⁴⁴ **JGy:** Jó, de miért ne lehetne egy későbbi Oscar-díjas filmrendezőt meghívni.

DGy: Persze, csak azt mondom, hogy bizonyos határokon belül próbáltak ők is diplomatikusan viszonyulni a helyzethez.

JGy: Igen, de ők Szabó Istvánnál keményebb saját embereket akartak volna odaküldeni, például VARGA IMRÉT javasolták még. Kérdezte tőlünk Schmied, hogy ezek miféle művészek, mi pedig mondtuk, hogy ezek az állam kegyeltjei, keresik a pénzt, amíg az a csapat, amelyik itt van, eleve nem kap munkát otthon, nem adják ki a könyveinket, satöbbi. Wieland Schmied udvariasan megválaszolta, hogy nem érzi úgy, hogy ne lennének a saját információik megbízhatóak, és csak attól fogadnak el tanácsot, akitől kérnek, ezért nem valószínű, hogy ezt így figyelembe tudnák venni. Iglódi István például mit csinált volna Berlinben, magyar színházat? Nem is tudott németül.

A beszélgetés következő, befejező része a következő számban olvasható.

⁴³ A Wissenschaftskolleg zu Berlin (angolul: Institute for Advanced Study) egy interdiszciplináris kutatóintézet, amit 1981-ben egyesületként alapítottak Nyugat-Berlinben. Évente mintegy 40 magas tudományos rangú akadémikust hív Berlinbe a természet-, bölcsészeti- vagy társadalomtudományok területéről, hogy egy általuk szabadon választott kutatási témán dolgozzanak az ösztöndíj ideje alatt. A tudósokhoz minden évben egy-két művész, legtöbbször író vagy zeneszerző ösztöndíjas is csatlakozik. ld. <https://www.wiko-berlin.de/>

⁴⁴ SZABÓ ISTVÁN 1977-ben volt DAAD ösztöndíjas.